

Saksa Ordu valdused Sitsiilias (1197–1492) ja nende seos Liivimaaga¹

Kristjan Toomaspoeg

Saksa Ordu, üks keskaegse Liivimaa suurvõime sümboliseerib eesti ajaloo huvilisele siiani saksa kultuuri ja hiliskeskaegse Saksa-Rooma keisririigi ekspansiooni Euroopa kirdeosas. 19. sajandi positivistlikust ja rahvuslikkust rõhutavast ajalookäsitlusest pärit harjumus näha Saksa Ordus eelkõige Saksamaaga seotud ajaloolist fenomeni on meie historiograafiasse juurteni sisse imbunud. Uued ajad ja avaramad meeled on siiski tunnetanud ordu kui keskaegse Liivimaa teed Euroopasse. Tuletagem meelde meie parima Saksa Ordu uurija Priit Raudkivi artiklit “Tee Akkonist Viini läbi Liivimaa”.²

Tõepoolest, keskaegne Saksa Ordu ei olnud kunagi ainult saksa kultuuri ja poliitika seostatav nähtus. Saksamaad tänases

mõistes ei eksisteerinud ning Itaaliast Elsassini ja Jüüti poolsaarest Narvani ulatuv Saksa-Rooma keisririik ühendas väga erinevaid piirkondi ja kultuure. Saksa Ordu suhted keisritega põhinesid samaaegselt poliitilisel pragmatismil ja keskaegsel universalismil, mis jagas võimu paavsti ja keisri vahel. Ning mis kõige tähtsam, Saksa Ordu oli kolmas suur keskaegne rüütliordu pärast Templiordut ja Ristija Johannesele pühendatud Jeruusalemma spitaalivennaskonda ehk Hospitaliitide ordu (tänapäevane Malta Ordu).

1191. aasta paiku loodi Palestiinas Saksa Spitaal, üks Akkoni linnas ja selle ümbruskonnas tegutsevatest palveränduritele ja ristisõdijatele öömaja ja kehakinnitust pakkuvatest vennaskondadest. 1198. aasta alguses muudeti see vennaskond paavsti

¹ Käesolev artikkel tutvustab eesti lugejale minu 11. oktoobril 1999 Pariis 10-Nanterre'i ülikoolis kaitstud doktoritöö “Les possessions de l’Ordre Teutonique en Sicile (1197–1492). Histoire d’un intermédiaire entre le monde germanique et la Méditerranée” sõlmpunkte. See, professor Henri Bresc'i juhtimisel aastatel 1995–1999 kirjutatud uurimus avaldatakse lähima aasta-paari jooksul. Sitsiilia keskaja tundmiseks soovitan lugeda esmajärjekorras Illuminato Peri raamatuid “Uomini, città e campagne in Sicilia dal’XI al XIII secolo (Collezione storica)”, Roma, 1978 ja “La Sicilia dopo il vespro: uomini città e campagne, 1282–1376 (Collezione storica)”, Roma, 1981. Saksa ordu valdusi Sitsiilias käsitleb osaliselt kolm uurimust: Antonio Mongitore. Monumenta historica sacrae domus mansionis SS. Trinitatis militaris ordinis Theutonorum urbis Panormi et magni ejus praeceptoris. Origo, privilegia, immunitates, praeceptores, commendatarii, ecclesiae suffraganae, proventus, aliaque memorabilia ejusdem sacrae domus recensentur et illustrantur. Auctore sacrae theologiae doctore D. Antonio Mongitore, Palermo, 1721; Kurt Forstreuter. Der Deutsche Orden am Mittelmeer. – Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, nr. 2, Bonn 1967, lk. 173; Bruno Schumacher. Studien zur Geschichte der Deutschordensballeien Apulien und Sizilien, in Altpreußische Forschungen, XVIII (1941), lk. 187–230 ja XIX (1942), lk. 1–25. Selle artikli kirjutamine sai võimalikuks tänu magister Juhan Kreemi (Tallinna Linnaarhiiv) abile ning tema poolt lahkelt saadetud koopiatele Saare-Lääne piiskopi Jodocus Hogensteini Eestis viibimist puudutavatest ürikupublikatsioonidest. Kasutan niisiis võimalust ja avaldan hr. Kreemile siirast tänu jagatud teabe eest.

² Looming 1995, nr. 9, lk. 1255–1263.

nõusolekul rüütlorduks, mille ametlik nimi oli keskaja vältel *Hospital Sancte Marie Theonicorum in Hierusalem*, Jeruusalemma püha Maarja spitaal. Õieti ei olnud tegemist sakslaste, vaid “teutoonidega” ning *Ordo Theonicorum* ei ole täpselt tõlgitav kui Saksa Ordu (*der Deutsche Orden*).³ Algselt Püha Maa vennaskond, omas Saksa Ordu juba pool sajandit pärast oma loomist võrreldamatult rohkem valdusi Euroopas kui Palestiinas. 13. sajandi keskpaiku algas ordu harunemine ning 14. sajandil, pärast Püha Maa valduste kaotamist, koosnes Saksa Ordu patrimoonium kolmest osast: Preisimaa valdused (kõrgmeisteri asupaik), Liivimaa valdused (Liivi Ordu) ning hiiglaslik, kuid suhteliselt laialipillutatud valduste kogum keisririigi lääne-, kesk- ja lõunaosas, Prantsusmaal, Hispaanias, Kreekas ja Itaalias. See viimane haru oli (alates 14. sajandi keskpaigast) allutatud niinimetatud Saksamaa meistrile (*Meister des deutschen und welschen Landes*).⁴

Ei ole imestada, et Saksa Ordu esimesed valdused väljaspool Palestiinat asusid Lõuna-Itaalias, sest alates esimestest ristsõdade soetasid kõik Püha Maa kloostrid, kirikud ja ordud endale Itaalia lõunapiirkonda-

des majandusliku tagamaa.⁵ Olles jõukas, kuni 14. sajandini Euroopa majanduse ja kaubanduse sõlmpunkt, ei asunud Lõuna-Itaalia ka Palestiinast liiga kaugel. Enamik Püha Maa kiriku valdustest Lõuna-Itaalias asus Apuulias ning Sitsiilias, sest siin olid suurimad Palestiinasse suundumiseks kasutatavad sadamad: Bari, Barletta, Brindisi ja Messiina.

18. juulil 1197 andis keiser Heinrich VI Saksa Spitaalile Palermo linnas asuva tsistertslaste mahajäetud Kolmainu kloostri. Sellel moel asusid orduvennad Sitsiiliasse juba mõni kuu enne seda, kui nende vennaskond muudeti ametlikult rüütlorduks. Saksa Ordu tulek Sitsiilia kuningriiki (mõni kuu enne Palermot sai ta keisri käest valdusi ka Apuulias) sümboliseerib Vahemere maades sel hetkel toimunud ajaloolisi protsesse: keiser Heinrich VI asutas orduvennad Palermosse, et äsja vallutatud Sitsiilia kuningriiki paremini kontrollida.⁶ Samaaegselt andis ta ordule laialdasi õigusi: orduvennad olid vabastatud enamikust Sitsiilia kuningriigis kehtivaist maksudest ning nende üle ei võinud kohut mõista keegi peale nende meistri Palermos.

Heinrich VI ambitsioonid lõpetas tema

³ Ladina keeles on sakslane *alamannus* või *theonicus* ning pole võimatu, et need kaks terminit tähistavad erinevaid objekte. Karl Heinrich Schäferi arvates oli tegemist keisririigi lõuna- ja põhjaosa elanike eristamisega (vt.: *Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien. – Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte*, Hgg. Görres-Gesellschaft, 15–16, Paderborn, 1911–1914), ent Saksa Ordu puhul võiks kõne alla tulla ka aadlike eristamine mitteaadlikest, sest “alamannidest” saavad siin “teutoonid” hetkel, mil algselt kaupmeeste poolt loodud Saksa Spitaal muutub aadellikuks institutsiooniks. Tõenäoliselt oli siiski tegemist vaid aja jooksul toimunud muutusega terminoloogias. Esimesed orduliikmed polnud sakslased, sest saksa rahvus polnud veel tekkinud ning nii mitmedki orduvennad pärinesid hoopiski Madalmaadest või muudest keisririigi “mittesaksa” piirkondadest. Samas oli Saksa Ordus tema esimese sajandi jooksul tõenäoliselt palju itaalia päritolu preestreid ja rüütleid.

⁴ Saksamaa meistrite kohta vt.: Johannes Voigt. *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens und seinen zwölf Balleien in Deutschland*, Berlin, 1857, ja: Klaus Militzer. *Die Entstehung der Deutschordensballeien in Deutschen Reich. – Quellen und Studien zur*

Geschichte des Deutschen Ordens, nr. 16, Bonn, 1970.

⁵ Geneviève Bresc-Bautier. *Les possessions des églises de Terre Sainte en Italie du Sud* (Pouille, Calabre, Sicile), in Roberto il Guiscardo e il suo tempo. – Centro di studi normanno-svevi, Università degli Studi di Bari, nr. 1, Bari, 1991, lk. 13–40.

⁶ Aastal 1197 koondas Heinrich VI Lõuna-Itaaliasse suure erinevatelt keisririigi aladelt pärit ristsõdijate väe. See sõjavägi pidi täitma kahte ülesannet: viima ellu paavsti soovitud ristsõja ja aitama keisril vallutada Sitsiilia kuningriiki (mis hõlmas kogu Lõuna-Itaalia, Abrutsidest kuni Sitsiilia saareni). Heinrich VI sai nimelt tänu abiellumisele Sitsiilia troonipärija Costanza d'Altavillaga Sitsiilia kuningaks, kuid kohalik aadel ei tunnustanud tema võimu. Keisririigi ülikud, kes juhtisid 1197. aastal ristsõdijate väge, olid Saksa Ordu rüütlorduks muutmise idee autorid (sõjavägi suundus Palestiinasse 1197. aasta septembri paiku). Kaks erinevat protsessi: Hohenstaufenite *Kaiseridee* 'le konkreetse materiaalse aluse leidmine (Sitsiilia näol) ning saksa palverändurite ja ristirüütlite Vahemere maades viibimise institutsionaliseerimine (Saksa Ordu loomise läbi) olid seega omavahel seoses.

surm juba 1197. aasta oktoobris. Paari kuu pärast asus manalateele ka keisrinna Costanza ning Sitsiilia kuningriiki asus valitsema lapskuningas Friedrich, hilisem keiser Friedrich II. Saksa soost ristsõdijate vägi lahkus omakorda juba 1198. aasta jaanuaris Palestiinast ning Vahemeremaadest. Sel moel jäi Saksa Ordu hoogsalt alanud Sitsiiliasse asumine poolikuks.

Aastatel 1202–1206 oli kuningas Friedrich mõjutatud kahe oma isa Heinrich VI endise väepealiku, Wilhelm Capparone ja Dipold von Schweinspeunti poolt, kes Heinrich VI poliitikat jätkates suhtusid Saksa Ordusse ülimalt soodsalt. Capparone andis orduvendadele nende esimese suurmaavalduse (Risalaime mõisa) ning kinnitas nende privileegade kehtivust.

Aastal 1208, kui Friedrich sai täisealiseks, oli tal põhjust suhtuda Saksa Ordusse vaenulikult. Ordu oli keisririigis liitunud Friedrichi vastastega ning tema areng Sitsiilias põhines kuninga valdused ja võimu usurpeerinud aadlike soosingul. Sellel põhjusel ei leia me aastatest 1208–1214 ühtegi orduvendadele antud privileegi. Olukord muutus Friedrichi poolt Saksa kuninga- ja keisrikrooni saamiseks peetud sõja käigus, mis langes ajaliselt kokku paavsti poolt ettevalmistatava Seitsemenda ristsõjaga. Nii paavst kui ka keiser vajasid Saksa Ordu abi ja andsid talle aastatel 1217–1221 olulisel määral privileege.

Sitsiilias kasutasid orduvennad ära Mesina sadama strateegilise positsiooni ning said keisrilt selles linnas aastal 1217 renti (200 untsi kulda aastas). Nende suurimaks saagiks kujunes aastal 1219 Friedrich II-lt saadud Pidalitõbiste Püha Johannese Spitaal (*ospedale di San Giovanni dei Lebbrosi*). See normanni dünastia ajast pärit spitaal asub Palermo linnast veidi ida pool. Aastal 1219 oli ta varemeis ning tema viis Sitsiilia lääneosas asuvat mõisa olid muutunud Friedrich II vastaste araabia soost ülestõusnute tugipunktideks. Saksa ordu sai valdused endale, kohustusega need ülestõusnutelt tagasi vallutada. Nõnda oli Sitsiilias tegemist ühega esimestest kordadest, mil Saksa Ordu pidas sõda Euroopa pinnal.

Friedrich II surma järel (1250) algas Sitsiilias kiirete võimuvahetuste aeg: keisri poja Konradi käest võttis võimu teine poeg Manfred (1256), kes langes ise aastal 1265 Charles d'Anjou ohvriks. Prantslased kihutati omakorda Sitsiiliast välja aastal 1282 toimunud nn. Sitsiilia Vespri ülestõusu tulemusena, kusjuures ülestõusnud olid sunnitud võimu peaaegu kohe andma Aragooni kuninga kätte.⁷ Tänu lihtsale diplomaatilisele strateegiale – liituti alati kõige tugevamaga – oli Saksa Ordu kõigi nende võimuvahetuste jooksul alati Sitsiilia kuninga lemmik. Orduvennad Sitsiilias juhindusid ainult poliitilisest pragmatismist.

Aastal 1291 langes ristsõdijate “viimne linn” Palestiinas: Akkon. See sündmus oli murranguline kõigi kolme suure rüütliordu ajaloos. Templiordut tabas peatselt (1305–1312) hukk ning hospitaliidid olid sunnitud algselt Rhodose ja siis Malta saarele ümber asuma. Saksa Ordu kõrgmeisterid asusid aastal 1309 (esialgu olid nad Veneetiasse püsima jäänud) Marienburgi Preisi-maal.

Sitsiilias algas nende sündmuste tagajärjel Saksa Ordu kohalike valduste ajaloos uus faas. Nende valduste sissetulekuid ei kasutatud enam Püha Maa varustamiseks ja neid sai kohapeal investeerida. Orduvennad ehitasid ja restaureerisid erinevates Sitsiilia piirkondades kümmekond kirikut ning löid kohalike komtuurametite võrgu. Et Saksa Ordu keskpunktid asusid nüüd Vahemerest kaugel, siis sattusid tema Sitsiilia valdused isolatsiooni, paradoksaalsel moel samaaegselt nende majandusliku jõukuse kasvuga.

*

⁷ Sitsiilia kuningriigi mandriosa – Apuulia hertsogiiri ja Capua krahvkond – jäid Anjou dünastia valdusse. 1282. aasta sündmustele järgnes ligi sajandi kestnud sõda kahe Sitsiilia kuningriigi vahel. 1302. aastal oli saareriigi kuningas ajutiselt sunnitud loobuma Sitsiilia kuninga tiitlist ning Sitsiilia kuningriigist sai Trinacria. Alles 15. sajandi keskpaiku ühendas Aragooni kuningas Alfonso V saare ja maismaa, millest ka hilisem “Mõlema Sitsiilia Kuningriigi” tiitel.

Millised olid Saksa Ordu valdused Sitsiilias ja kui suur oli nende majanduslik potentsiaal?⁸ Aastaks 1492 olid orduvennad koondanud oma kätte tohtu patrimooniumi, mis koosnes põhiliselt kahesajast hoonest⁹ Palermo linnas, kümne kuni viiekümne hoone suurusest valdustest veel kuue- teistkümmes Sitsiilia linnas ja alevis, kümme- konnast mõisast¹⁰ ning kuue- teistkümmest kirikust. Siia lisanduvad veel rohked viinamäed, oliiviistandused, viljapõllud ja karjamaad. Kokku oli tegemist ligi nelja tuhande hektari suuruse põllumajandusliku pinnaga ning sadade hoonetega.

Sitsiilias oli selline majanduslik potentsiaal võrreldav ainult suurte Palermo ja Monreale katedraalide patrimooniumiga. Saksa Ordu valduste skaala järgi ei jäänud see palju alla Saksimaa orduprovintsi suurusele.

Saksa Ordu valdused Sitsiilia saarel moodustasid juba 13. sajandi alguses omaette orduprovintsi ehk *ballivia*, saksapäraselt *Ballei* (Sitsiilia oli ajaliselt esimene Saksa Ordu provintsi). Provintsi eesotsas oli komtuur, kelle tiitlik Sitsiilias oli “Sitsiilia ja Kalaabria generaalpretseptor” (*Praeceptor generalis in Sicilia et Calabria*). Komtuuri alluvuses oli tema leitnant ehk asetäitja ning Palermo pretseptor (kes tegeles igapäevaste toitlustus- ja varustusküsimustega). Aastatel 1291–1325 löid orduvennad ka kohalike komtuurametite võrgu (viis–kuus kohalikku pretseptorit), mis ei jäänud aga vendade vähesuse tõttu püsima.

Palermo ordukapiitlis polnud peaaegu kunagi üle 13 orduvenna, neist enamik olid rüütlid.¹¹ Kuni 14. sajandi keskpaigani oli

vendade hulgas nii mõnigi itaallane, kuid enamik vendi oli siiski germaani päritolu. Huvitaval kombel oli ajaliselt esimene Sitsiilia orduvendade päritolumaa Holland ning aastatel 1250–1280 juhtisid orduprovintsi Hollandi krahvkonna aadlikud. Tegemist oli 1240-ndatel aastatel loodud Saksa Ordu ja Hollandi krahvide poliitilise liidu järellainetusega. Alates 1290. aastatest laienes orduvendade päritolupiirkond Jülichi ja Klewe krahvkondadele ning Kölni peapiiskopkonnale. Krahvkondadest pärit vennad olid enamasti oluliste aadlisuguvõsade nooremad pojad või kohaliku maa-aadli esindajad, peapiiskopkonnast tulid Sitsiiliasse eeskätt linnade (enamasti Kölni) munitsipaaladli ja kaupmehesuguvõsade liikmed.

Teiseks tähtsaks päritolupiirkonnaks olid Lotringi ning Elsassi alad. Siin joonistub kindel seos Saksa Ordu valdustega Metzi linnas ning niinimetatud Elsassi-Burgundia orduprovintsi rolliga: viimasel oli teatud vahendajaroll Saksa Ordu Alpidest lõuna pool asuvate provintsidega. Samas oli Sitsiilia orduprovintsidele tugevaks toeks Leiningeni krahvisuguvõsa.¹²

*

Aastatel 1291–1325 elas Sitsiilia orduprovintsi kiire majandusliku kasvu tingimustes, ning seda hoolimata Sitsiilia kuningriigi kaheks jagunemisest (saar ja maismaa) ja sellele järgnenud pikast sõjast. Orduvennad arendasid selles ajavahemikus lõplikult välja oma majanduspoliitika, mille rajamist oli alustatud juba 1230. aastatel.¹³

Vendade vähesuse arvu tõttu anti peaaegu kogu patrimoonium osade kaupa rendile.

⁸ Saksa Ordu valduste uurimine andis võimaluse rajada esimest korda ühtse sitsiilia kiriku patrimooniumi kataloogi. Keskaegsete ürikute ning uusaegsete kaartide uurimisele lisandusid töö kaasaegsete topograafiliste abivahenditega ning olulise metoodoloogilise uuendusena ka arheoloogilised välitööd. Lõpptulemusena sisaldab doktoriväitekirja ka kõigi Saksa Ordu tähtsamate Sitsiilia valduste topograafilisi kaarte, rääkimata rohkest fotomaterjalist.

⁹ Peamiselt ühekorrukselised majad, ent ka rohkelt majandushooneid (esmajärjekorras poode). Saksa Ordu rajas Palermos ka oma tänava, *Ruga Nova de Alamannis*.

¹⁰ Siin kasutan mõisa mõistet laias tähenduses. Tegemist oli kuue *feudum*’iga, algselt kuninglikust domeenist pärit 500–1000 ha suuruste maavaldustega, ning väiksemate valdustega, mille puhul Sitsiilias kasutati termineid *feudottum* (100–500 ha) ja *tenimentum* (50–100 ha).

¹¹ Vt. Kristjan Toomaspoeg. Les premiers commandeurs de l’Ordre Teutonique en Sicile. Evolution de la titulature, origines géographiques et sociales, in *Mélanges de l’Ecole française de Rome, Moyen Age*, kd. 109–2 (1997), lk. 443–461.

¹² Vt. Ingo Toussaint. Die Grafen von Leiningen. Sigmaringen, 1982.

Orduvennad eelistasid hooned ja krundid pigem välja üürida, kui lasta neil varemeks laguneda ja umbrohtu kasvada, seetõttu olid linnades ja alevites asuva omandi üürid naeruväärselt madalad (majade puhul sageli alla ühe floriini aastas).

Teisalt peeti aga mõisate puhul silmas majanduslikku rentaablust. Esialgu lootsid orduvennad mõisate majandamisega ise hakkama saada, luues neis kohalikud komtuurametid. See plaan aga ebaõnnestus juba 1320ndatel aastatel alanud majandusliku languse ning sisemaal asuvate mõisate vähese julgeoleku tõttu sõja tingimustes. Nii tapeti aastal 1328 Margana mõisa kohalik pretseptor ühe kohaliku aadliku kaaskonna poolt – sündmus, mis peatas selle orduvalduse arengu kuni sajandi keskpaigani, mil ordu ehitas Marganasse lossi, kindlustamaks mõisa julgeolekut. Sellistes rasketes tingimustes olid orduprovintsi komtuurid sunnitud andma osa mõisatest tervikuna rendile. Provintsiaalkomtuurid hoidsid vaid jõukaimad mõisad oma otsealluvuses, andes siiski siingi suure osa majandusest rentnike hoole alla.

On lihtne märgata, et Sitsiilia orduprovintsi iseloomustas vastuolu vendade väikese arvu ja patrimoniumi hiiglasliku suuruse vahel. Selle probleemi lahendasid orduvennad oma konfraterniteedi loomise abil. Konfraterniteet tähendas esialgu vaid seda, et (alates aastast 1202) võeti vastu ilmalikke vendi, kes elasid orduvendadega ühe katuse all või andsid neile oma vara. Samaaegselt Saksa Ordu familiaaride staatustes toimunud muutustega¹⁴ andis ka Sitsiilia orduprovintsi konfraterniteet alates 13. sajandi keskpaigast ilmalikele vendadele üha rohkem vabadusi. Juba aastatel 1290–1300 oli tegemist inimestega, kelle eluviis nende ilmikvenna staatusest hoolimata ei muutunud. Ilmikvennad pärandasid oma vara Saksa Ordule ning olid ordu rentnikud.¹⁵

Samas kasutasid orduvennad oma valduste majandamisel laialdaselt ka prokuraatoreid – ordu huvisid esindama palgatud kohalikke elanikke. Ilmikvennad ja prokuraatorid, Saksa Ordu kohalikud protektorid ja toetajad, ning enamik ülejäänud ordupro-

vintsiga seotud isikuid moodustasid oma- taolise keskaegse klientelisüsteemi, mille alustoeaks olid 13. sajandi esimesel poolel Sitsiiliasse rännanud Põhja-Itaalia perekonnad ning suures osas ka Sitsiilia vähemused (juudi kogukond, katalaanid, väike Palermo saksa kogukond). Selle klientide võrgu sotsiaalseks baasiks oli juristide klass.

14. sajandi alguses tekitasid orduvendade vähesus ja majandustegevuse hoogustumine olukorra, kus Sitsiilia orduprovintsi juhtimine oli usaldatud suures osas kohalike klientide kätte.

Aastal 1367 toimus sõja tagajärjel vaesunud ja ordu poolt unarusse jäetud Sitsiilia provintsis oluline muutus. Nimelt olid kõrgmeistri ja Saksamaa meistri vahelise kokkuleppe tulemusena kõik Saksa Ordu valdused väljaspool keisririiki (kui loeme Liivimaad keisririigi osaks) usaldatud Saksamaa meistri juhtimise alla. *Meister des deutschen und welschen Landes* koondas oma kättesse hiiglasliku, Kastiiliast Kreekani ulatuva patrimoniumi.

Saksamaa meistrite (eriti energilise ja ambitsioonika Eberhardt von Seinsheimi) tegevuse tõttu suudeti Sitsiilias uuesti majandusele jalad alla seada, ent orduprovintsi rikkus tekitas uue ohu. Aragoonia kuningad, kes valitsesid ka Mallorca, Provence'i ja Sitsiilia üle ning kes kontrollisid 15. sajandi keskpaigast alates kogu Lõuna-Itaaliat, üritasid Saksa Ordu vara enda kätte haarata. Esialgu suudeti ohtu peletada kuningale sõjalist abi osutades: provintsiaalkomtuur Johann Frechen osales Gaetas aastal 1436 toimunud lahinguis.

¹³ Hiliskeskaegse Sitsiilia majanduse parim analüüs on: Henri Bresc. *Un monde méditerranéen. Économie et société en Sicile. 1300–1450.* – *Academia di Scienze, lettere ed arti di Palermo & Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, fascicule deux-cent-soixante-deuxième*, Palermo-Roma, 1986.

¹⁴ Vt. Gerard Müller. *Die Familiaren des Deutschen Ordens.* – *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, nr. 13, Marburg, 1980.

¹⁵ Seda teemat käsitleb põhjalikumalt: Kristjan Toomaspoeg. *Confratres, procuratores, negotiarum gestores et factores eorum...* *Storia dei "familiaris" dei Cavalieri Teutonici in Sicilia (1197–1492).* – *Militia Sacra* 2000, nr. 1, lk. 149–163.

Saksamaa meistrite jõupingutustest jäi väheks seadmaks sisse tõelist kontrolli orduprovintsi üle. Pealegi oli üha raskem leida orduvendi, keda Sitsiiliasse saata. Palermo ordukapiitel koosnes 15. sajandi teisel poolel neljast–viiest vennast, kellest keegi ei olnud hiilgavat päritolu ning kes olid enamasti Sitsiiliasse tulnud Saksamaa meistri pärusmaalt Hessenist, esmajoones Frankfurdist. Viimane tõsisem jõupingutus Sitsiilia haldamiseks tehti aastatel 1450–1460. Sel ajajärgul usaldati orduprovintsi Saksa Ordu Rooma generaalprokuraatori kätte.¹⁶ Generaalprokuraator, Saare-Lääne piiskop Jodokus Hogenstein ei suutnud aga Sitsiiliaga palju peale hakata, sest, nagu ta nentis, orduprovintsi asus “kaugel mere taga” ja prokuraatoril oli raskusi isegi Ordu Rooma ja Toskaana valduste haldamisega.

Sitsiilia orduprovintsi viimastel aastatel, 1471–1491, puudus nii Saksamaa meistril kui ka generaalprokuraatoril igasugune kontroll provintsi üle. Kohalik komandör, Heinrich Hoemeister, käitus Ordu valduste peremehena, üürides ja müües neid oma soosikutele. 1491. aasta septembrikuus Sitsiiliasse saadetud Ordu visitaatorid Adolf Geroldseck ja Wilhelm von Wayblingen leidsid eest olukorra, kus orduvennad elasid ilmalikku elu, järgides kohaliku aadli eluviisi. Komandör oli pidanud oma ametiaja jooksul vähemalt viit armukest (kellega tal oli ka lapsi), oli olnud keelatud suhetes kõigi oma meessoost majateenijatega ning tavatses veeta oma öid sõpradega kaarte mängides. Peale muude pattude süüdistati teda ka ühe ordupreestri surnuks peksmises. Ülejäänud orduvennad ei olnud sugugi paremast puust ning nendest kaks olid olnud varguse

pärast vangis. Mis aga olulisim – komandör oli salajaste läbirääkimiste tulemusena andnud Ordu valdused kuninga kätte.

Komandör Hoemeister, kes oli end esmalt andnud Aragoonia, Mallorca, Sitsiilia jne. jne. kuninga Fernando Katoliiklase kaitse alla, pidas läbirääkimisi kuninga abieluvälise poja, Saragossa peapiiskopi Aragoonia Alfonsoga, kellest kuningas soovis teha Sitsiilia kirikuvarade asehaldurit: Fernando võttis paavsti nõusolekul krooni otsesesse alluvusse niinimetatud “vakantsed” kiriklikud valdused, enamasti kloostrite varad. Sellest 1491. aasta maikuus teada saades oligi Ordu saatnud septembris Sitsiiliasse eespool nimetatud visitaatorid. Visitatsioon katkes kuninga vahelesekumise tõttu peagi ning orduprovintsi varad pandi sekvestri alla. Ordu pöördus oma kardinalprotektori Rodrigo Borgia poole abi saamiseks, sattudes vihma käest räästa alla: maikuus 1492 andis paavst Sitsiilia orduprovintsi sellesama olukorrast kasu lõiganud Borgia kätte. Borgia ise sai peagi paavstiks (Aleksander VI) ning andis orduprovintsi Sanseverino kardinalile, kes oli tema kandidatuuri toetanud. Veel samal 1492. aastal ostis Fernando Katoliiklane Sanseverino kardinalilt õigused endiste Saksa Ordu Sitsiilia valduste üle.

Olukorda põhjalikumalt vaadeldes on selge, et alates 1491. aasta sügisest oli Sitsiilia orduprovintsi kuninga kontrolli all. Kasutades ära Vatikani kuuria võimu- ja rahaahust, suutis Fernando Katoliiklane läbi viia oma kavatsuse ning luua Sitsiilias otseselt kuningast sõltuva kirikuvarade reservi – plaan, mille esimesteks ohvriteks olid Saksa Ordu ja ortodoksi kiriku valdused. Saksa Ordu lahkus Sitsiiliast üheaegselt Hispaania kuningavõimu tekkimisega, hetkel, mil keskaegne paavsti ja keisri võimude tasakaalust sõltuv poliitiline süsteem asendus uuaegse riigikorraldusega.

★

Milline oli seos Saksa Ordu Sitsiilia valduste ja keskaegse Liivimaa vahel? Sellele küsimusele vastuse leidmiseks tuleb esmalt vaadelda Sitsiilia orduprovintsi ja keisriri-

¹⁶ Generaalprokuraatori institutsiooni kohta vt. Kurt Forstreuter, Hans Koeppen (Hgg.). *Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie*, in *Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung*, XII, XIII, XXI, XXXII, XXXVII. Göttingen, 1960, 1961, 1966, 1973, 1976 ja: Jan-Erik Beutzel. *Der Generalprokurator des Deutschen Ordens an der römische Kurie. Amt, Funktionen, personelles Umfeld und Finanzierung*. – *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, nr. 55, Marburg, 1999.

gi suhteid. 1999. aasta oktoobrikuus Pariisis Saksa Ajalooinstituudis toimunud konverentsil, mis käsitles Saksa Ordu rolli Euroopas,¹⁷ peatusin sel teemal, jõudes järeldusele, et Saksa Ordu Sitsiilia valdused moodustasid teatud moel keisririigi ja germaani maailma eelposti Vahemere maades, kuid ei olnud kunagi selle maailma võrdkuks.

Orduvendade väikesele arvule ning nende geograafilisele eraldatusele keisririigist lisandus asjaolu, et enamik vendi pärines Saksa-Rooma riigi lääneosast ning ainult vähesed rüütlid ja preestrid tulid Sitsiiliasse Elbe jõest ida pool asuvatelt aladelt. Selle olukorra põhjustas algselt Sitsiilia orduprovintsi ajalooline seos Reini jõe alamjooksu territooriumide ning sealse aadliga. Nõnda ilmnevad allikates väga selgelt orduprovintsi sidemed Kölni linna ja peapiiskopkonnaga. Orduvennad tõid näiteks Sitsiiliasse Kölni ja Liège'i aladel olulise *Corpus Christi* (Püha Ihu) kultuse. Teisalt, ja alates aastast 1367 oli orduprovintsi lõppfaas seotud Saksamaa meistrite poliitikaga, kes saatsid Sitsiiliasse enda poolt kontrollitud aladelt (esmajoonel Frankfurtist) pärit vendi.

Sel moel oli Liivimaalt pärit orduvendade sattumine Sitsiiliasse väga juhuslik ja episoodiline. Tegemist on ainult kahe vennaga ligi kolmesajast tuntud Saksa Ordu Sitsiilia provintsi rüütlit ja preestrit: Nicolaus de Corlandia, ordupreester Palermos 1314. aasta veebruarist kuni 1328. aasta aprillikuni¹⁸, ja Conradus de Livonia, vend (tõenäoliselt ordurüütel), kelle leiame ordukapiitli

liikmete hulgast aastast 1440 kuni 1446 oktoobrikuuni.¹⁹ Laiendades oma uurimust kogu Itaaliale, näeme, et liivimaalaste ja Liivi Ordu vendade reise kõige kaugemaks lõunapoolseks punktiks oli Rooma. Sakslaste Rooma Püha Vaimu vennaskonna (*Santo Spirito in Sassia*) liikmete hulgas leiame aastal 1496 Viljandi foogti Wennemar von Delwichi,²⁰ rääkimata mitmetest Tartu, Saare-Lääne ja Tallinna piiskopkondade kaanonikutest, klerikutest ja aadlikest (nagu Tartu piiskop Dietrich Hake²¹), kes aastatel 1480–1490 Igavest Linna külastasid. Asjaolusid tugevasti lihtsustades võib nentida, et Liivimaa ristiusustamine toimus liiga hilja, võimaldamaks kohaliku aadli ja klee-ruse kaasamist Palestiina ristisõdadesse ja palverännakutesse (mis oleks automaatselt toonud Liivimaa orduvendadesid ka Lõuna-Itaaliasse). Pealegi oli ju Liivimaa ise ristisõja piirkond. Samuti puudus meie alade aadlil seos Saksa keisrite poliitikaga Itaalias – seos, mis tõi näiteks reinimaalasi nii orduvendadena kui ka palgasõduritena pea kõigisse Apenniini poolsaare riikidesse.²²

Teine ühendustee Liivimaa ja Sitsiilia orduprovintsi vahel kulges läbi Saksa Ordu struktuuride ning ilmnas 15. sajandi teisel poolel. Tegemist oli juba mainitud ordu Rooma generaalprokuraatori Jodocus Hogensteini tegevusega.²³ Rostocki ja Leipzigi ülikoolides hariduse saanud Hogenstein sai ordu generaalprokuraatoriks aastal 1447. Aastal 1458 sai temast samaaegselt ka Saare-Lääne piiskop.²⁴

¹⁷ Dimensions européennes de l'Ordre Teutonique. – Institut historique allemand de Paris, nr. 22, octobre 1999.

¹⁸ Archivio di Stato di Palermo, Tabulario della Magione, ürikud nr. 568; 569; 575; 590; 591; 592; 594; 603; 604; 606; Archivio di Stato di Palermo, Notai Defunti, nr. 76, f. 87, nr. 8; Archivio di Stato di Palermo, Commenda della Magione, nr. 607, jj. 13r–20r.

¹⁹ Archivio di Stato di Palermo, Tabulario della Magione, ürik nr. 766; Archivio di Stato di Palermo, Notai Defunti, nr. 781, nr. 785.

²⁰ Karl Heinrich Schäfer. Die deutschen Mitglieder der Heiliggeist-Bruderschaft zu Rom am Ausgang des Mittelalters. – Quellen und Forschungen aus

dem Gebiete der Geschichte, Hgg. Görres-Gesellschaft, nr. 16 (lisavihik), Paderborn, 1913, lk. 44 (10. juuni 1496).

²¹ *Op. cit.*, lk. 39, tõen. 29. juuli 1485.

²² Vt. Karl Heinrich Schäfer. Deutsche Ritter und Edelknechte in Italien. – Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, Hgg. Görres-Gesellschaft, nr. 15–16, Paderborn, 1911–1914.

²³ Juba aastail 1324–1331 oli üks Liivimaa mees, Heinrich von Dorpat, Saksa Ordu generaalprokuraator.

²⁴ Conrad Eubel. Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum. – S. R. E. Cardinalium Ecclesiarum antistitum series, Regensburg, 1913, II, lk. 229.

Erinevalt nii mitmestki Liivimaal prebende ja benefiitse saanud Lääne-Euroopa prelaadist²⁵ oli Hogenstein oma piiskopkonna käekäigust tõsiselt huvitatud (sellest annavad teada tema kirjad Ordu kõrgmeistri-le)²⁶ ning viibis kahel korral Eestis.

Aastal 1462 sooritas Hogenstein reisi Preisimaale, kõrgmeistri juurde,²⁷ ning suundus seejärel Liivimaale tõestamaks oma õigusi Saare-Lääne piiskopi ametikohale. Nimelt oli piiskopkonnas puhkenud kodusõda Hogensteini pooldajate ja tema vastase Johannes Vatelkanne vahel, peegeldades Liivi Ordu ja Riia konflikti.²⁸ Liivimaal viibimise ajal oli Hogensteinil Roomas asendaja, Andreas Peper²⁹ (Tartu toomherra ja hilisem Tartu piiskop³⁰), ent Jodocus säilitas oma generaalprokuraatori ametikoha ning viibis Liivimaal vaid konflikti lahendamiseks vajaliku aja. 1462. aasta oktoobrikuuks olid Hogenstein ja Vatelkanne jõudnud kokkuleppele ning sõjategevus lõppes võetud vangide vabastamisega.³¹ 6. veebruaril 1463 üüris Hogenstein, osav diplomaat,³² Saare-Lääne piiskopkonna 800 Riia marga suuruse aastase rendi eest Vatelkannele.³³ Tsiteeritud ürik annab teada ka Hogensteini

kavatsusest pöörduda tagasi Rooma, siiski tundub, et 1463. aasta septembrikuus polnud piiskop veel Liivimaalt lahkunud.³⁴

1460. aastate teisel poolel viibis Hogenstein Roomas, ent pöördus oma eluõhtul, aastal 1469 Liivimaale tagasi.³⁵ Ühest Riia peapiiskopi poolt paavstile saadetud kirjast selgub, et Jodocus Hogenstein lahkus siitilmast 17. jaanuaril 1471 ning maeti 22. jaanuaril Haapsalu toomkirikusse.³⁶

Hogenstein toetas Sitsiilia orduprovintsi Vatikani kuuria juures, ise kunagi Sitsiiliasse minemata. Nagu selgub kahest tema poolt 1456. aastal kirjutatud kirjast, oli ta vastu võtnud Apuulia orduprovintsi komtuuri ja lasknud tollel kirjeldada ka Sitsiilia olukorda.³⁷ Hogensteini idee oli luua ordu Lõuna-Itaalia provintsidest generaalprokuraatori ameti materiaalne baas. Selle idee realiseerimisele asuti 1458. aasta paiku: Sitsiilia provintsidele ei nimetatud enam komtuuri ja teda asus juhtima leitnant, Hogensteini usaldusisik Leonhard Hedersdorfer. Hedersdorferi päritolu on tundmatu, tema *cognomen* paistab viitavat keisririigi idaosale. Sitsiilia orduprovintsi allus Hogensteinile vaid kümmekond aastat – liiga väike ajava-

²⁵ Vt. Tõnis Lukas. Tartu toomhärard 1224–1558, Tartu, 1998. Keskaegses kirikukorralduses toimus piiskopkondade juhtimine sageli kohusetäitjate ja prokuraatorite abil, seda eriti alates 15. sajandist, mil paavsti kuuria kardinalid koondasid enda kätte erinevates Euroopa osades asuvaid kirikuvarasid, ilma ise Itaaliast lahkumata.

²⁶ Vt. Erich Joachim (toim. Hubatsch, Wilhelm). *Regesta ordinis S. Mariae Theutonicorum. 1198–1525*, Göttingen, 1948–1950. Nendes kirjades (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, XX. HA Hist. StA. Königsberg, Ordensbriefarchiv,) soovib Hogenstein sageli teada, kas tema saadetud korraldused on jõudnud õigeaegselt Liivimaale.

²⁷ Kurt Forstreuter. *Der Deutsche Orden am Mittelmeer. – Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, nr. 2, Bonn, 1967, lk. 173; Bruno Schumacher. *Studien zur Geschichte der Deutschordensballeien Apulien und Sizilien*, in *Altpreußische Forschungen XIX* (1942), lk. 9.

²⁸ 17. märts 1462, Philipp Schwarz; August von Bulmerincq. *Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch*. Erste Abteilung, kd. 12, Riga-Moskva, 1910, nr. 135, lk. 68–70.

²⁹ 28. juuni 1462, Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 158, lk. 86–87.

³⁰ Tõnis Lukas. Tartu toomhärard 1224–1558, Tartu, 1998, lk. 252, nr. 206.

³¹ 5. oktoober 1462, Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 172, lk. 94; 8. oktoober 1462, Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 173, lk. 94–95.

³² Tema esialgne Preisimaale minek oli seotud rahuläbirääkimistega Poola ja Saksa Ordu vahel: Bruno Schumacher. *Studien zur Geschichte der Deutschordensballeien Apulien und Sizilien. – Altpreußische Forschungen XIX* (1942), lk. 9.

³³ Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 182, lk. 102–104.

³⁴ 18. september 1463, Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 223, lk. 130–131.

³⁵ 4. juunil 1469 kirjutab ta Kuressaares alla ühele turbekirjale: Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 656, lk. 363.

³⁶ 28. veebruar 1471, Liv-Est-Kurländisches Urkundenbuch. Erste Abteilung, kd. 12, nr. 786, lk. 451–452.

³⁷ 10. aprill 1456, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. – XX HA, Staatsarchiv Königsberg, Ordebsbriefarchiv, nr. 14396 ja 14742.

hemik loomaks edasisi seoseid Liivimaaga.³⁸

Teatud paralleel on võimalik Apuulia orduprovintsi ajalooga, mille lõpetas ühe teise Liivimaa prelaadi, Riia peapiiskopi Stefan Grube vahelesekkumine: Ordu andis Apuulia tema hoole alla ning Grube kasutas võimalust, et provints paavsti kuuriale müüa.³⁹

*

Aastal 1197 keiser Heirich VI poolt loodud Saksa Ordu valdused Sitsiilias moodustasid oma suure majandusliku potentsiaali ning rikkaliku maaomandiga ühe kuningriigi tähtsamaist jõududest. Saksa Ordu jaoks sümboliseeris Sitsiilia Ordu päritolu Püha Maa vennaskonnana ja seetõttu üritas ta ka pärast kõrgmeistrite Preisimaale kolimist säilitada ja tugevdada Sitsiilia orduprovintsi. Paraku tühistasid Aragoonia kuningavõimu tugevnemine ning paavsti kuuria intriigid aastaks 1492 kõik Saksa Ordu püüdlused.

Sitsiilia orduprovints oli otseses seoses Saksa-Rooma riigi läänepoolsete aladega, eeskätt Reini jõe alamjooksu piirkondadega. Sitsiilia seos nii Preisi- kui ka Liivimaaga oli väga väike, ent selle seose olemasolu ennast tuleb siiski lugeda oluliseks teguriks. Vähemalt teoreetiliselt oli Liivimaa orduvendadel võimalus Sitsiiliasse minna ja kaks neist, Kuramaa Nikolaus ja Liivimaa Konrad, viisid selle võimaluse ka ellu. Samas lähen- das ordu struktuuride seos Liivimaa piiskopkondadega Liivimaa institutsioone Itaaliale ning Saare-Lääne piiskopi ja ordu Rooma generaalprokuraatori Jodokus Hogensteini tegevuse kaudu ka Sitsiiliale.

Saksa Ordu Liivimaast Sitsiiliani ulatuvad valdused võimaldasid ja kohustasid orduvendi reisima ja võõrsil elama. Sitsiilia orduprovints oli teatud mõttes germaani maailma eelpost lõunas ning liivimaalaste Euroopa teekonna lõpppunkt.

**Kristjan Toomaspoeg
(1971)**

Õppinud Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas ja Pariisi X-Ülikoolis. Ajaloodoktor 1999. aastast. Alates oktoobrist 2000 loeb Palermo, Perugia ja Lecce ülikoolides, teemaks rüütlordud ja Kirde-Euroopa ajalugu.

³⁸ Märkigem huvi vääriva faktina vaid seda, et sitsiilia kunstniku Tommaso de Vigilia poolt ajavahe- mikus 1471–1490 Saksa Ordu jaoks maalitud fres- kode seerias kajastub Liivi Ordu kaitsepühaku Mau- ritiuse kultus: nende algselt Risalaimi kabelis (Palermo provints, Marineo kommun, nüüd Palermo, Galleria Regionale della Sicilia) asunud freskode raamistikus on kujutatud Liivi Ordu süm- bolina kasutusel olnud püha Mauritiuse portreega vappe.

³⁹ Bruno Schumacher. Studien zur Geschichte der Deutschordensballeien Apulien und Sizilien. – Altpreußische Forschungen XVIII (1941), lk. 199.